

СЕКЦІЯ 1. УКРАЇНСЬКА МОВА І ЛІТЕРАТУРА

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-263-3/01>

Білобровська К. О.,

*аспірантка кафедри української та зарубіжної літератур
Криворізького державного педагогічного університету*

Науковий керівник: Дмитренко В. І.,

*доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри української та зарубіжної літератур
Криворізького державного педагогічного університету*

КОНЦЕПТ «СОНЦЕ» VS АРХЕТИП ТІНЬ У ПОВІСТІ Б. АНТОНЕНКА-ДАВИДОВИЧА «СМЕРТЬ»

Сонцю належить особливе місце у світогляді багатьох народів й культур. Його пов'язують з життям людини, відродженням природи, джерелом творчих сил й натхнення, ототожнюють з божеством тощо. У художньому тексті образ сонця переосмислюється автором й постає у вигляді концепту, що віддзеркалює рецепцію цього небесного світила відповідно до творчого задуму письменника, тобто є продуктом його творчої свідомості. Сонце є джерелом світла, надії, чистоти почуттів, репрезентує ідею гармонійного розвитку буття, що протиставляється хаосу, пітьмі, темряві тощо. У художніх текстах утіленням такої опозиції є Тінь.

В. Дмитренко, досліджуючи архетип Тінь у творах літератури, вважає, що це «темний бік особистості, який концентрує в собі соціально не прийнятні сексуальні й агресивні імпульси, аморальні думки й пристрасті» [3, с. 9]. У повісті Б. Антоненка-Давидовича «Смерть» цей архетип проявляється як надмірне бажання головного персонажа Костя Горобенка ідентифікувати себе як «справжнього» більшовика та підтвердити свій більшовицький характер. Це означає свідомо знищити минуле, в якому він був українським націоналістом, що тепер вважає ганебним фактом біографії, й від якого щосили хоче відгородитися, шляхом нівелювання батьківських традицій, нехтуванням українським, зневагою до людей, відмовою від духовно-моральних цінностей, запереченням своїх колишніх ідеалів та ін. Адже, на його думку, саме вони «муляють комуністичне сумління, або,

кажучи просто, – душу, це вони не дають змоги спокійно, як і всім іншим членам організації, почувати себе більшовиком» [1, с. 49]. Кость, вступивши до комуністичної партії більшовиків, сахається свого попереднього життя, бо вважає, що більшовик – це людина, що немає минулого. Його свідомість не може прийняти пережите через несумісність з його теперішнім статусом товариша Костя. Основною зародження й поживлення такої фатальної (демонічної) переорієнтації Костя слугує зовнішній вплив – революційна дійсність.

Згідно з концепцією К. Юнга, кожна особистість має тіньову сторону, яка невіддільна від неї й абсорбує її еґо-свідомість. Вона всюди слідує за людиною, є її загадковим двійником. Тому людина, яка «одржима своєю тінню, завжди шкодить собі й потрапляє у свої ж тенета» [10, с. 262]. Відтак, усвідомивши свою Тінь, треба розвіяти її, протистояти, боротися з нею, тобто «з тією частиною людського єства, що підпорядковано Дияволу й із якою в постійному двобої перебуває друга, світла її частина» [3, с. 11].

Тінь можна подолати лише трансформацією її деструктивних процесів у конструктивні, тобто такі, що сприятливі для градації особистості. Подолання Тіні можна кваліфікувати як шлях очищення душі й спокутування гріхів. Однак у випадку головного персонажа повісті «Смерть», Тінь уже не просто заволоділа його внутрішнім світом й заповонила думки, а він зголосився на кооперацію з нею, відтак, розпочався процес «руйнування» його особистості. Про духовно-моральну переорієнтацію Костя Горобенка, «каліцтво» його юнацької душі, ценестезію особистості, шлях «виборювання» авторитету серед інших членів партії та ін. детально представлено у дослідженні «Домінантний концепт повісті Б. Антоненка-Давидовича “Смерть”» [6].

Найвищим апогеєм ідей більшовизму у свідомості Костя є ніч, коли він твердо вирішує, що мусить вбити, аби стати на один щабель зі своїми колегами з партії й отримати їх повагу: «Мушу, власне, не вбити, а розстріляти <...> Тоді Рубікон буде перейдено. Тоді я буду цілком вільний. Тоді сміливо й одверто, без жодних вагань і сумнівів можна буде сказати самому собі: я – більшовик» [1, с. 73]. Те, що ця жорстока думка закралась до Костя у темний період доби – вночі, є символічним відлунням архетипу Тінь, що опанував його внутрішню енергію.

Архетип Тінь можна розглядати як «конотацію опозиції світло/темрява, день/ніч, буття/небуття» [4, с. 31], сакральне/профанне,

чорне/біле, добро/зло, верх/низ, небо/земля та ін. Тобто цей архетип репрезентує одвічну опозицію світлого й темного джерел. Так, у повісті «Смерть» джерелом світла є концепт «сонце», що уособлює світлу сторону особистості Костя, яка протистоїть темній, тіньовій. Письменник повсякчас зображує сонце, коли вдається до описів внутрішніх відчуттів й станів Костя. Це можна кваліфікувати як аллюзію на те, що світла сторона його душі остаточно не зникла й у ній жевріє вогник майбутнього спасіння, а Тінь є лише тимчасовим засобом пристосування до дійсності з метою захистити себе й зберегти життя в умовах суспільно-політичного перевороту.

У міфологічному світогляді слов'ян сонце є сакральним символом, що випромінює світло, тепло, позитивну енергію, допомагає духовному прозорінню, перемозі світла над темрявою, неправдою та ін. Для слов'янської, зокрема української ментальності характерне поклоніння сонцю як «символу моральної чистоти і духовного світла» [2, с. 497]. Образ сонця вважають «константою української культури. Корені його походять з міфології, з найдавніших уявлень про світ людини. Сонце возвеличувалося над усіма тілами: небом, місяцем, зорями та ін. Предки його вважали святим і праведним Богом. Сонцем клялися, сонцем присягалися» [8, с. 135]. За народними українськими повір'ями, на світанку нового дня з першими променями сонця, що освітлюють й освячують усе навколо, знищується нечиста сила, злі духи та ін. Люди вірили, що сонце «чатує, радіє, заглядає всюди, щоб принести щастя й добробут <...> Є головним рушієм і джерелом життя на землі; воно дає тепло і світло, без нього приходять на землю ніч і зима, а за ними й смерть» [5, с. 564]. Як бачимо, сонце є втіленням усього найсвітлішого, найдорожчого серцю, джерелом натхнення, величч, правосуддя, істини, щастя, чистоти та ін., тобто є еквівалентом духовно-моральних ідеалів. Цей солярний образ наділений потужною силою, що здатна подолати всесвітнє зло.

Концепт у літературі є індивідуальним динамічним феноменом, що формується у процесі пізнання дійсності й, піддаючись художньо-естетичній інтерпретації з боку письменника, репрезентує розуміння людиною життєвих реалій, її поглядів на світ тощо. Концепт дозволяє з'ясувати специфіку експлікації художнього мислення митця, декодувати унікальність його стилю та ін. У повісті «Смерть» в індивідуально-авторській інтерпретації концепт «сонце» репрезентовано як важливий пейзажний елемент, що є вищим смислом

буття, пов'язаний з життєдайністю, наснагою, далекосяжністю, радістю, коханням, ніжними почуттями, моральними цінностями, прагненням до справедливості, праведності, тому він вступає в опозицію з архетипом Тінь й покликаний освітлити ту частину душі Костя, яку він свідомо намагається у собі знищити і вважає своїм найзапеклішим ворогом.

Концепт «сонце» уособлює усі найвищі духовно-моральні якості людини, духовний розвиток, у той час як архетип Тінь – негативні. Протягом усього твору Кость Горобенко змагається з Тінню, яку свідомо облюбував та прийняв: «Сонце затопило веранду, й тільки в кутку біля піддашся залишилась журна тінь, наче згадка чиєїсь безвихідної скорботи. Горобенко вдивлявся в цей затінок, і він був любий йому» [1, с. 62]. Такою безвихіддю, «глухим» кутом стала для нього комуністична партія більшовиків, що завдавала моральних страждань й спонукала доводити їй свою вірність.

Внутрішній світ Костя Горобенка потребував турботи й ніжності, які він віднайшов у сонці: «Він умисно йшов сонячною переією й подитячому виставляв під сонце непокриту голову. Сонце голубило чоло, волосся, ніжно пестило тендітними пальцями незримої руки шию за розстебнутим коміром, і під його промінням танули і сумніви, і муки, і печаль» [1, с. 91]. Саме сонце та його життєдайна енергія приглушали у душі юнака злість, ненависть, втамовували тривоги та ін., а натомість пробуджували світле й піднесене почуття любові й сповнювали його серце швидкоплинним відчуттям щастя, що для нього також проявлялось у спогадах про жінку (детально про це висвітлено у науковій розвідці, що присвячена концепту «щастя» у творчості Б. Антоненка-Давидовича й вже була запропонована авторкою цієї роботи (див. [7, с. 41]). Із сонцем у Костя конотують спогади про Надю як про першу кохану дівчину. Вони є розрадою та втіхою у його комуністичному житті й подумки повертають у дореволюційні часи: «Це сонце! Це ранкове, вічно молоде, завжди бадьоре сонце!.. Чому, коли воно сяє так, як зараз, коли воно пестить одімкнену душу й розхристані груди, – так раптом, так несподівано пригадується...Надя» [1, с. 92]. Пам'ять про неї сповнювала його внутрішній світ світлом, пробуджувала позитивні інтенції, радість, ніби переносила його в іншу безтурботну реальність. Відтак, концепт «сонце» є позитивно маркованим й репрезентує радість, джерело життя, найкращі людські якості.

Як бачимо, письменник використовує концепт «сонце» як важіль протидії Тіні. Як у вічному обігу буття життя перемагає смерть, так сонце та його енергія має перемогти, подолати Тінь. У фіналі повісті Кость почуває себе дуже нервово, адже наближається момент, якого він чекав та бажав – страта контрреволюціонерів. З метою підсилити внутрішні тривоги й сумніви Костя, наголосити на його ваганнях, письменник зображує сонце, що «мирно кидало на майдан перед сільрадою жмути світла й тепла» [1, с. 171]. Це слід інтерпретувати як застереження, можливість вберегти себе від злочину. Не зважаючи на це, Горобенко вбиває повстанця, проте це злодіяння не приносить йому бажаного результату. Захід сонця в українській етнокulturі несе у собі символіку смерті, відходу в інший світ, безнадію. Натомість після скоєного воно не полишає Костя, а продовжує світити («Тільки сонце пече в потилицю і свербить тім'я» [1, с. 175]), щоб пробудити духовно, аби до нього прийшло усвідомлення своєї Тіні з перспективою перетворення її на позитивну життєву силу. Сонце несе у собі надію на прозріння, розвіяння Тіні. К. Юнг зазначає: «Якщо ми зможемо побачити свою власну тінь (темну сторону своєї натури), то зможемо захиститися від будь-якої моральної та ментальної інфекції та будь-яких вигадок противника» [9, с. 52].

На прикладі внутрішнього світу Костя Горобенка Б. Антоненко-Давидович репрезентує морально-психологічне роздвоєння особистості, наслідком якого є втрата гармонії зі світом та життєвого балансу. У фіналі повісті темна сторона особистості Костя перемагає, адже дозволяє йому вистрелити у заручника. Це вбивство можна інтерпретувати як замах на знищення світлої частини його душі, адже він вистрелив у «позавчорашнього самого себе» [1, с. 167], тобто свідомого українця, який боровся за національне відродження.

Отже, Б. Антоненко-Давидович у повісті «Смерть» репрезентує опозицію концепту «сонце» з архетипом Тінь з метою наголосити на несумісності української людини з більшовицькими канонами. Цей концепт уособлює світлу частину душі Костя Горобенка, символізує найкращі якості людини, а також майже повсякчас стає фоном для рефлексій головного персонажа. У фіналі твору архетип Тінь, який репрезентує темну частину душі Костя, перемагає. Однак саме концепт «сонце» є передумовою для оптимістичної рецепції повісті, а у перспективі перетворення Тіні на позитивно марковану конотацію, зокрема джерело життєвої сили, наснаги, ентузіазму, творчої енергії тощо.

Подальші перспективи наших наукових розвідок убачаємо у дослідженні концепту «сонце» в інших творах Б. Антоненка-Давидовича.

Список використаних джерел:

1. Антоненко-Давидович Б. Д. Твори в 2 т. Т.1: Повісті та романи / вступ. ст., упорядкув. та прим. Л. С. Бойка. Київ : Наук. думка, 1999. 744 с.
2. Войтович В. М. Українська міфологія. Київ : Либідь, 2002. 664 с.
3. Дмитренко В. І. Архетип «тінь» у романі Олеса Ульяненка «Сталінка». *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки*. 2021. Вип. 1(94). С. 6–15.
4. Дмитренко В. І. Архетип Тіні в романі Б. Антоненка-Давидовича «Смерть». *Літератури світу: поетика, ментальність і духовність*. 2015. Вип. 6. С. 28–36.
5. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.
6. Протопопова К. О. Домінантний концепт повісті Б. Антоненка-Давидовича «Смерть». *Літератури світу: поетика, ментальність і духовність*. 2021. Вип. 15. С. 55–75.
7. Протопопова К. О. Концепт «щастя» у художньому вимірі Б. Антоненка-Давидовича. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки*. 2021. Вип. 1(94). С. 36–48.
8. Черевченко В., Черевченко О. Модерністська інтерпретація образу сонця в європейській літературі кінця XIX – початку XX ст. *Філологічний часопис*. 2021. Вип. 2(18). С. 132–141.
9. Юнг К. Г. Архетип и символ. Москва : Ренессанс, 1991. 188 с.
10. Юнг К. Г. Душа и миф. Шесть архетипов / пер. с англ. Киев : Государственная библиотека Украины для юношества, 1996. 384 с.